

LICHT OP STENEN KAMERS IN NEDERLAND

> **Ad van Bommel**

Sociaal geograf. Hij doet historisch onderzoek in het Kromme-Rijngedebied en is vrijwilliger bij het Regionaal Historisch Centrum Zuidoost Utrecht in Wijk bij Duurstede

STENEN KAMERS?

Arnhem kent een gelijknamig pannenkoekenrestaurant, Zwijndrecht een basisschool, De Bilt een straatnaam, Heerhugowaard een manege, Tilburg een park, Voorst een buurschap en Steenbergen zelfs een heemkundekring De Stenen Kamer. Zo'n driehonderd mensen dragen de naam Steenkamer. We kennen allemaal kastelen, woontorens, steenhuizen, stinzen. Maar ... stenen kamers? Ooit dacht ik dat met een stenen kamer een soort 'armeluis-woontoren' werd bedoeld. Immers een toren bestaat uit gestapelde stenen kamers. Wellicht kon de bezitter van

> EEN BOERDERIJ MET EEN STENEN KAMER AFGEBEELD - IETS BOVEN HET MIDDEN - OP HET SCHILDERIJ 'DE VOLKSTELLING TE BETHLEHEM' VAN PIETER BRUEGEL DE OUDE (1566). © COLLECTIE MUSEUM VOOR SCHONE KUNSTEN TE BRUSSEL (INV. 3637)

een stenen kamer zich geen echte toren permitteren. Kortom, een intrigerende vraag die mij er toe bracht naar antwoorden te zoeken. Dat leidde in 2004 tot een eerste inventarisatie, tot een eerste artikel getiteld 'Licht op stenen kamers in het Kromme-Rijngedebied'.¹ Inderdaad, zo schreef ik, stenen kamers zijn een vergeten groep bouwwerken die zich al eeuwenlang in de archieven schuil heeft weten te houden. Met hulp van anderen is in de jaren daarna een groot aantal andere (mogelijke) stenen kamers in Nederland opgespoord.² Een onderzoek door Alders in 1982 leverde veertig stenen kamers op.³ Bij mij staat de teller inmiddels op een tweehonderd.⁴ De recente promotie van Taco Hermans op een

1 Ad van Bommel, 'Licht op stenen kamers in het Kromme-Rijngedebied'; *Het Kromme-Rijngedebied* 38-4 (2004), p. 65-70, met aanvullingen aldaar 39-3 (2005), p. 67-68 en 41-1 (2007), p. 31
2 Met dank aan: Casper van Burik, Hans van der Heiden, Ad de Jong, Bob Kemp, Marcel Kemp, Frans Landzaat, Henk Meijer, Herman Mocking, Els van Mourik, Ad van Ooststroom, Herman Postema, Kees van Schaik, Denis Verhoef, Peter de Wit, Gerard van Woudenberg (†)
3 G. Alders, 'De Waelneshoeve te Hendrik Ido Ambacht en andere middeleeuwse stenen kamers in Nederland', *Hollandse Studien* 12 (1982), p. 1-35
4 Onder meer via www.archieven.nl, www.hogenda.nl (leenrepertoria), Google (books), de Nederlandse Centrale Catalogus van boeken, het Meertens Instituut, de NKS, Archief SHBO (onginventariseerd, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

> BOERDERIJ RIMMIGEN TE WIJK BIJ DUURSTEDEN (UTR.) MET DE IN DE RECHTERVOORHOEK INGEBOUWDE STENEN KAMER.
FOTO W. LEEMAN 2012

bouwhistorische benadering van middeleeuwse woontorens in Nederland inspireerde mij tot dit vervolgartikel.⁵

WAT ZIJN HET?

Hermans besteedt in zijn proefschrift ook aandacht aan stenen kamers. Hij doet dat ter afbakening van zijn onderwerp van onderzoek, de woontorens. Zijn literatuuroverzicht laat zien dat het begrip 'stenen kamer', net zoals de begrippen 'woontoren' en 'steenhuys', niet zo eenduidig was en is. Wat ik daar, en uit mijn eigen inventarisatie, uit afleid, is dat stenen kamers:

- in het merendeel van de gevallen een versteende aanbouw waren aan de linker- of rechtervoorzijde van toen nog in hout opgetrokken (pacht)boerderijen, die daardoor een L-vormige plattegrond kregen;
- in de regel bestonden uit een halfverzonken, overkluide onderbouw met daarboven een (woon)kamer (met een stookplaats, schoorsteen en een eigen ingang) en een zolder met een versteend dak;
- vaak dienden als 'heerschaps- of herenkamer';
- gelet op de vroegste vermeldingen, dikwijls een veertiende/ vijftiende-eeuwse oorsprong hebben;
- kunnen worden opgevat als het qua omvang (hoogte, breedte, aantal verdiepingen, muurdikte) kleinste lid van de familie van de vroegste bakstenen huizen op het platteland (het grootste lid is het 'kasteel').

Kamer of *camer* is volgens het Middennederlands Woordenboek afgeleid van het Latijnse *camera*, oorspronkelijk een gewelfd vertrek, dus een vertrek met een plafond, later een vertrek met een stookplaats, *camera caminata*. In de late Middeleeuwen waren bakstenen bouwwerken op het platteland nog bijzonder.

De meeste boerderijen waren immers van hout. Stenen kamer diende dus als term om dat verschil met de houten boerderijen te benadrukken. Volgens Voskuil komt de versterking van boerderijen aan het eind van de dertiende eeuw aarzelend op gang. 'In de loop van de veertiende en vijftiende eeuw verliezen de stenen kamers en steenhuizen als versterking meer en meer hun betekenis en dienen ze voornamelijk nog om aan hun bezitters aanzien te geven.' Die versterking zet zeker in het westelijk deel van ons land aan begin van de zestiende eeuw sterk door, verspreidt zich naar het oosten en wordt dan snel, met name in het westen, voltooid. De opkomende conjunctuur, de beschikbaarheid van kapitaal en de schaarste aan goed timmerhout zijn daar debet aan.⁶

Wat was de functie van een stenen kamer? Alders denkt dat ze, anders dan torens, geen verdedigende functie hadden. Daarvoor waren de muren van de hem bekende stenen kamers niet dik genoeg. Die hadden immers maar een dikte van 1,5 à 2 steen. Afhankelijk van het formaat is dat ongeveer 50 à 60 centimeter. In de loop van de tijd werden de muren dunner, ook al omdat bakstenen kleiner werden. Stenen kamers functioneerden vaak als 'herenkamer'. In een herenkamer verbleef 's zomers de veelal stedelijke eigenaar (of zijn vertegenwoordiger) om van rust en jacht te genieten en zijn bezittingen te inspecteren. Vaak was dit ook de ruimte waar de pachtboeren hun jaarlijkse pacht aan de heer moesten komen betalen: een 'goeikamer' dus, met een representatieve en administratieve functie.

⁵ T. Hermans, *Middeleeuwse woontorens in Nederland. De bouwhistorische benadering van een kasteelvorm* (Hilversum 2016), mn. deel 1, p. 155-162

⁶ J.J. Voskuil, *Van vlechtwerk tot baksteen. Geschiedenis van de wanden van het boerenhuis in Nederland* (Arnhem 1979), mn. p. 48-49, 118, 126

> BOERDERIJ HET BURGJE TE ODIJK (UTR.) MET RECHTS DE STENEN KAMER. FOTO A. VAN BEMMEL 2017

> DE HUIDIGE OVERKLUISDE ONDERBOUW VAN DE STENEN KAMER IN BOERDERIJ HET BURGJE. FOTO A. VAN BEMMEL 2017

Zo'n kamer gaf natuurlijk ook status en had daarom vaak ook een eigen ingang. Boerderijen met een stenen kamer hadden vaak een L-vormige plattegrond. Tegen de brandmuur waren twee schoorstenen gelegen, waarvan er een de stenen kamer verwarmde en de andere de boerderij. In de loop van de tijd werd de stenen kamer bij de boerderij getrokken, die langzamerhand ook zelf grotendeels was versteend. Alders geeft nog een functie: de stenen kamer als ambachtsheerlijke hofstede. Volgens hem werden stenen kamers in een aantal gevallen door de lokale ambachtsheer gebruikt als zetel. Anderen menen dat - in waterrijke gebieden - stenen kamers ook een vluchtmogelijkheid boden bij hoge waterstanden.⁷

HOE VIND JE ZE?

Mogelijke stenen kamers verraden zich op een aantal manieren. Allereerst door namen van nog bestaande boerderijen (bijvoorbeeld in IJsselstein). Ook toponiemen (op topografische kaarten) kunnen wijzen op nu niet meer bestaande stenen kamers (Herveld, Wouwse Plantage). Een belangrijke bron zijn archieven, waarin ze worden vermeld als 'stenen kamer' (*camer*) of indirect door aanduidingen als 'blauwe kamer' (Wassenaar), 'rode kamer' (Werkhoven), 'baljuwscamer' (Geervliet), 'hoogkamer' (Oud-Vossemeer), 'hooghuis' (Ossendrecht), 'Pieter Borrencamer' (Amerongen) of alleen door 'kamer'. Daarnaast kan archeologisch onderzoek een stenen kamer aan het licht brengen (Loosduinen, Hendrik Ido Ambacht). Dit geldt tevens voor bouwhistorisch onderzoek zoals dat bijvoorbeeld door de voormalige Stichting Historisch Boerderij-Onderzoek (SHBO) is uitgevoerd (Bennekom, Wijk en Aalburg). Een laatste bron vormen schilderijen, prenten en oude landkaarten waarop soms stenen kamers staan afgebeeld (Rhenen, IJsselmonde). Stenen kamers dienden, zoals gezegd, dikwijls als 'herenkamer' voor de vaak stedelijke eigenaar. Een laat voorbeeld daarvan kennen we uit Wijk bij Duurstede. In 1675 huurt Arie Gerritszoon van Bemmelen daar de hofstede De Vogelpoel van Geertruyt Bijller uit Utrecht. Van de verhuur zijn uitgezonderd 'het voorhuis, het grote salet [ontvangstkamer] ter zijde het voorhuis, de kamer boven de kelderkamer, de twee kamertjes van het torentje, de

helft van de hof, een suikerperenboom en een pruimenboom'. Dit alles zal de verhuurster zelf gebruiken en genieten. In de akte staat verder dat de huurder 'de vijver die om het huis loopt [de gracht] met goede vis moet voorzien'. De zijlocatie van het grote salet én het feit dat op een kaart uit 1667 deze al in de veertiende eeuw bekende hofstede staat aangegeven met een L-vormige plattegrond, zijn aanwijzingen dat De Vogelpoel eertijds een stenen kamer had.⁸

Er zijn allerlei identificatie-valskeien. Sommige kastelen zijn ooit als stenen kamer begonnen. Daarvan zijn Prattenburg (Rhenen) en Burgst (Prinsenbeek) voorbeelden. Ook komt het voor dat een boerderij die nu de naam 'stenen kamer' draagt (Achterberg), niet de oorspronkelijke boerderij met een stenen kamer aldaar is. Stenen kamers kunnen ook vrijstaand zijn (geraakt), dus los van een boerderij staan (Neerbosch).

Veel oude boerderijen in het westelijk deel van ons land bezitten aan één zijde (vaak het koele noordoosten) een zuivelkelder met een opkamer (een 'kruk-huis'). Zo'n opkamer lijkt op een stenen kamer maar is het niet (of niet meer). Kelder en kamer zijn immers tegelijkertijd met de rest van de boerderij gebouwd. Misschien moeten we die meer zestiende/zeventiende-eeuwse bouwwijze zien als een doorontwikkeling van de oudere bouwwijze van de boerderij met een stenen kamer. Mogelijk is een onderscheid tussen 'vroeg' en 'late' steenkamers dienstig. Overigens was een stenen kamer geen 'opkamer met kelder'. De overkluiste onderbouw had niet de functie van kelder, maar diende primair om optrekkend vocht te weren. Voorstelbaar is dat zo'n onderbouw later tot kelder is omgebouwd.

Verwarrend is ook dat er in ons land, zeker in de late Middeleeuwen, zogenaemde 'kemenades' bestonden. Een kemenade is een verwarmd vertrek. De naam is afgeleid van de Latijnse woorden *caminus* of *caminata* die 'haard' of 'verwarmd' betekenen. Kastelen hadden zo'n vertrek, maar een boerderij kan ook zo'n (aangebouwd) vertrek hebben. Alders vraagt zich af wat het verschil van een boerderij met een stenen kamer en een met een kemenade is. Een kort onderzoekje doet vermoeden dat kemenades vooral in het oosten en zuiden van ons land voorkomen.⁹ Alders noemt er echter ook twee in het westen namelijk in 's-Gravenambacht en Oud-Ablas.

WAT SCHRIJVEN ANDEREN?

Stenen kamers vinden we als eigenaam én als soortnaam. Dat laatste is al eeuwen zo. Rond 1610 is, waarschijnlijk in opdracht van de Staten van Utrecht, een bijzondere lijst opgesteld: het 'Register vande ridder-wooningen ende edele hoffsteden inden ge-

7 P. Nuyens, 'De burchtvrouwe van IJsselstein, Historisch verhaal uit de dertiende eeuw', *De Katholieke Illustratie*, 1889/90, p. 315

8 Het Utrechts Archief, NA [T34-4], U094a001, 17; F. Gaasbeek et al, *Wijk bij Duurstede - geschiedenis en architectuur* (Zeist 1991), p. 270-273

9 In Tubbergen wordt in 1369 het goed Ter Kemenade genoemd (Historisch Centrum Overijssel, Huis Almelo [T214], 67). In 1753 is Helmond sprake van een hoeve De Nieuwe Kemenade (RHCE, Schepenbank Helmond [T15240], 3501) en in 1645 van een huis Kemenade in Bergh (Gelders Archief, Hof van Gelre [T124], 5222). R. Meischke *Het Nederlandse woonhuis van 1300-1800* (Haarlem 1969), p. 69, noemt er een uit 1316 in Alfort, ten noorden van Oss

stichte van Utrecht'.¹⁰ Aanleiding daarvoor is de constatering dat er de laatste tweehonderd jaar 'veel huysen off steenen cameren' op het platteland zijn gekomen, die ten onrechte voor ridderhofsteden worden gehouden. De opsteller maakt een rondgang door de provincie. Hij deelt per plaats de daar aangetroffen huizen in drie categorieën in. Zijn lijst telt 110 huizen waarvan er negentien niet zijn ingedeeld. De eerste categorie is die van de 'oude' en de tweede die van de 'nieuwe' ridderhofsteden. De derde categorie is die van de 'lusthuysen offte steene cameren' (28 huizen). Niet duidelijk is of lusthuizen en stenen kamers hier synoniem zijn. Lusthuizen lijken eerder een eigenstandig, aanzienlijk buitenverblijf aan te duiden, terwijl een stenen kamer was verbonden aan een boerderij. Bovendien zijn sommige huizen op de lijst wel degelijk ridderhofsteden en zouden eigenlijk in een andere categorie moeten worden ingedeeld. Wat stenen kamers waren, was blijkbaar ook in de negentiende eeuw niet meer duidelijk. In *De Navorscher* van 1871 meldt een zekere R. A. (Robidé van der Aa) dat hij, vanwege interesse in een stenen kamer in (zijn woonplaats) Oosterbeek, gezocht heeft in allerlei boeken en daarin negen andere stenen kamers heeft gevonden. Hij schrijft dat stenen kamers of overblijfselen daarvan dus niet zeldzaam schijnen te zijn. Hij vraagt zich af wat men onder stenen kamers moet verstaan. Een aantal lezers reageert, onder wie, twee jaar later, een E. v. Z. uit Maartensdijk (Utrecht). Deze Eijck van Zuijlichem, burgemeester aldaar en samen met Robidé van der Aa de twee belangrijkste kastelenkenners van die tijd, geeft een verrassend herkenbaar antwoord: 'Op het plat-

teland vindt men hier daar aan oude boerderijen een soort van vierkante toren met zware muren gebouwd. Gelijkgronds hebben die torens een zwaar gewelfde kelder met daarboven een kamer met schoorsteen en enkele vensters. De ingang naar dit hogere vertrek is óf in de boerderij zelf óf soms aan buitenkant twee tot drie meter boven de grond. Volgens de bouwtrant schijnen ze in de veertiende of vijftiende eeuw te zijn gesticht. Echter nog in de zestiende eeuw werden dergelijke boerderijen met zware kelders en een hoog vertrek gebouwd. Gewoonlijk liggen er brede sloten of grachten omheen.' Hij vermoedt dat stenen kamers om veiligheidsredenen zijn aangelegd. In zijn omgeving bestaan, zo schrijft hij, nog twee oude stenen kamers en een uit de zestiende eeuw. Mogelijk doelt hij bij die twee op de stenen kamers Galgweert en Broekelreweert bij Breukelen.¹¹

Opmerkelijk is een *paper* uit 2013 van W. Haio Zimmermann.¹² Zijn bijdrage heeft een andere invalshoek. Centraal staat bij hem de sociale hiërarchie van agrarische gebouwen in Nederland en Vlaanderen op basis van oude afbeeldingen. Hij is vooral geïnteresseerd in *upper-class farms*. Veel van die boerderijen hebben een toren: 'It is notable how often in the art of the 15th to 17th

¹⁰ Het Utrechts Archief, Staten van Utrecht [T233], 364-9-157. Zie ook B. Olde Meierink et al (red.), *Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht* (Utrecht 1995), mn. p. 44

¹¹ *De Navorscher*, 21 (1871), p. 329-330 en 486, 22 (1872), p. 113 en voor F.F.N. Eijck van Zuijlichem zie jrg. 23 (1873), p. 56; A.A. Manten, B.F. van Wallene, 'De stenen kamers Galgweert en Broekelreweert bij Breukelen', *Tijdschrift Historische Kring Breukelen* 14 (1999), p. 13-21 en 67-76

¹² W. Haio Zimmermann 'Depictions of upper-class farmhouses in 15th- to early 17th-century Flemish and Dutch art. Farms with towers and/or stone houses as representations of farms with a higher hierarchical status', J. Klápště (ed.), *Hierarchies in rural settlements*, Ruralia IX (Turnhout 2013), p. 163-181

> HUIS DE STENEN KAMER AAN DE LEKDIJK TE RAVENSWAAIJ (GLD.). FOTO A. VAN BEMMEL 2017

> MAQUETTE VAN BOERDERIJ MADESTEIN TE DEN HAAG (LOOSDUINEN) MET DE VROEGST BEKENDE STENEN KAMER IN NEDERLAND UIT HET EIND VAN DE DERTIENDE EEUW. FOTO O. ODÉ, AMSTERDAM; MAQUETTE K. VAN DEN BERG, KOUDEKERK AAN DEN RIJN 2010

century upper-class farms are depicted as tower farms.' Onder die *tower farms* verstaat hij nadrukkelijk ook stenen kamers.

WAT LEVERT DE INVENTARISATIE OP?

Alders kwam in 1982 tot veertig (mogelijke) stenen kamers; ik tot nu toe tot circa tweehonderd in 150 plaatsen. De aangegeven identificatievalkuilen bemoeilijken het geven van meer exacte aantallen. Bovendien heb ik soms voor een plaats twee in de tijd uit elkaar gelegen vermeldingen, waarvan zonder aanvullend onderzoek niet is te zeggen of het gaat om twee verschillende of om dezelfde stenen kamer. Dit laatste geldt, misschien verrassend, vooral voor de provincie Utrecht waar door mij (met hulp van anderen) juist veel meer (archief)onderzoek is gedaan dan in andere provincies. In die provincie bevinden zich, volgens de huidige stand van de inventarisatie, de meeste plaatsen met de meeste (mogelijke) stenen kamers.

Na Utrecht volgen Gelderland, Noord-Brabant, Zuid-Holland en Noord-Holland; Zeeland en Overijssel sluiten de rij. In de overige provincies zijn tot nu toe geen (mogelijke) stenen kamers aangetroffen. Het overgrote deel van die kamers staat op het platteland. Af en toe vinden we ze ook genoemd binnen of bij de muren van (kleine) steden en wel in Culemborg, Den Bosch, Oudewater, Utrecht en Wijk bij Duurstede.

Aantal (mogelijke) stenen kamers per provincie

provincie	plaatsen	aantal
Utrecht	41	ca. 80
Gelderland	39	ca. 45
Noord-Brabant	27	ca. 30
Zuid-Holland	24	ca. 25
Noord-Holland	13	ca. 15
Zeeland	5	ca. 5
Overijssel	1	1
totaal	150	ca. 200

13 M.M.A. van Veen, *Madestein, gemeente Den Haag: archeologische begeleiding van de restauratie van de stenen kamer* (Den Haag 2010), mn. p. 65

14 J.C. Kort (1979), *Repertorium op de lenen van de hofstede Putten*, nr. 110 (via www.hogenda.nl)

15 C. Hoek (1978, 1986), *De leenkamer van de hof te Wassenaar*, nr. 253 (via www.hogenda.nl)

16 Breda, Beusichem, Den Haag, Hoezadriel (gem. Maasdriel), Oosterhout, Rheden, Roxenisse (Goeree-Overflakkee), Wassenaar, Woudrichem, Zijpe

17 Zie Hermans, p. 161

18 Jaarverslag SHBO 1987, p. 15 en 1998, p. 104; *Landleven*, 1998, p. 30-31

De oudst bekende stenen kamer in ons land is die van Madestein in Loosduinen bij Den Haag. Daar resten alleen nog de muren van de onderbouw welke omstreeks 1500 tot een kelder is gemaakt. Die muren zijn 65 centimeter dik en worden gedateerd in de tweede helft van de dertiende eeuw.¹³ Alders attendeert op een vermelding in 1269 van een *chambre de pierre* (kamer van steen) nabij leper in Vlaanderen. Een hele vroege maar onzekere vermelding is die van een belening uit 1307 in Duivendijke (Schouwen-Duiveland) van land 'met vier pond jaarlijks uit de *camer*'.¹⁴ De oudste zekere vermelding van een stenen kamer dateert van iets voor 1360. In dat jaar wordt buiten de toenmalige stad Leiden een goed aan de Donkersteeg beleend, strekkend vanaf de straat met een *stenen kamer* en een kelder tot de Rijn.¹⁵ Alders wees hier ook al op. Van mijn Utrechtse vermeldingen zijn er circa tien uit de veertiende en circa twintig uit de vijftiende eeuw.

Intrigerend zijn vermeldingen van blauwe kamers. Daar ken ik er nu tien van.¹⁶ Mogelijk moeten we denken aan 'blauwe' dakpannen/leien. Op oude kaarten staan soms stenen gebouwen afgebeeld waarvan de daken blauw zijn gekleurd.¹⁷ Een andere reden zou mijns inziens kunnen zijn dat een blauwe kamer in een waterrijke omgeving stond.

EN NU?

Er zijn veel meer stenen kamers in Nederland dan gedacht. Er zullen er ongetwijfeld nog meer zijn. Stenen kamers zijn een te lang vergeten groep bouwwerken op het platteland. Onbekend maakt onbemind. Niet (h)erkend, impliceert ook niet beschermd. De voormalige SHBO heeft rond 1987 en 1998 onderzoek gedaan naar stenen kamers in Nederland. Vragenlijsten zijn uitgestuurd, oproepen zijn gedaan. Blijkbaar was de respons onvoldoende want een rapportage is nooit verschenen.¹⁸

Zimmermann concludeert in zijn paper dat: '... a clear definition of all the varieties and traditional forms of 'stenen kamer' and tower houses is necessary.' De bevindingen die Zimmermann zélf tot die conclusie hebben gebracht, zettten vraagtekens bij de mogelijkheid om tot zo'n sluitende definitie te komen. Een beetje cynisch zou je kunnen zeggen dat dit tevens geldt voor de definitie van kastelen en woontorens. Toch weerhoudt dit niemand om daar onderzoek naar te doen en over te publiceren. Ik pleit dan ook voor een gedegen onderzoek naar de historische en huidige aanwezigheid van stenen kamers in ons land. Mijn inventarisatie-bestand is daarvoor beschikbaar. ■

> KAART MET PLAATSEN MET (MOGELIJKE) STENEN KAMERS. © G-O GRAPHICS 2017